

Knud Fabricius og den monarkiske bølge

Nogle kommentarer til de statsretlige brydninger i 15-1600-tallets Danmark

Af Leon Jespersen

I 1920 hævdede Knud Fabricius i sit værk om Kongeloven, at denne var påvirket af Henning Arnisæus' ideer, og at Danmark i årene op mod enevældens indførelse oplevede en monarkisk bølge, der også greb unge adelsmænd på Sorø Akademi. Denne opfattelse har siden da stort set præget dansk historieforskning. I denne oversigt sætter forskningsstipendiat, lic.phil. Leon Jespersen spørgsmålstegn ved Fabricius' tese, idet han argumenterer for, at der i perioden før enevældens indførelse var en bred vifte af statsretlige ideer.

Indledning

Enevældens indførelse i 1660-61 fremstår som et vendepunkt i dansk historie. Især i ældre forskning samlede interessen sig om begivenhederne på det forudgående stændermøde, der førte til forfatningsændringen. Uoverensstemmelsen mellem mødets formål og resultat blev taget til indtægt for et kup og blev yderligere understreget af de kun glimtvis oplyste konspiratoriske forbindelser mellem kongemagt og understænder samt af militære foranstaltninger såsom mobilisering af borgervæbning og lukning af Københavns porte og havn, indtil rigsrådet havde accepteret arverettens indførelse. Også forskellen mellem forslag om øget stændermagt og kongens udnyttelse af det upræcise løfte om at erstatte den kasserede håndfæstning med en ny »reces« til at indføre enevælden giver indtryk af en pludselig, kupagtig retningsændring. Spørgsmålet om kongens juridiske eller moralske bundethed ved udformningen af den nye reces synes mindre væsentligt, når Frederik 3. under militære trusler aftvang det indespærrede og – i strid med håndfæstningen – ukomplette rigsråd forfatningsændringer.

Stændermødet indkaldtes for at løse »fredens problem«: betalingen af udgifter til hæren og hofholdningen og til nedbringelse af statsgælden.

Med misforholdet mellem skattebehovet og et svindende beskatningsgrundlag som følge af forarmelse og privilegiesystemet kom adelens privilegier, dens modydelser samt kvalifikationer i søgelyset. På stændermødet i 1660 forsvarede adelen sin skattefrihed, ikke så meget på grund af byrden, men af principielle grunde. Den var villig til ofre, men baseret på frivillighed. Omvendt fastholdt understænderne, at adelen skulle omfattes af den foreslåede konsumtionsafgift, og denne fastlåste principdiskussion blev den ydre anledning til forfatningsændringen.

Det voksende behov for skatter kunne føre til en magtkoncentration hos stænderne, idet de efter Kejserkrigen (1625-29) blev inddraget i bevillingerne for at lette udtagningen af ressourcer og befri rigsrådet for eneansvaret; men det kunne også fremme ønsket om en styrket kongemagt som en højere og i princippet uvildig instans, der fordelte byrderne. Stænderne forsøgte at øge deres magt under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 og igen under stændermødet i 1660. Håndfæstningsforhandlingerne i 1648 medførte hverken en magtkoncentration til fordel for stænder eller kongemagt, men styrkede rigsrådet – formelt som fælles stænderrepræsentation – inden for rammerne af *monarchia mixta*. Stændernes medvirken ved bevilling og oppebørsel samt deres krav i 1648 om øget indflydelse røbede, at rigsrådet reelt havde udspillet rollen som fælles stænderrepræsentation. På stændermødet i 1660 medførte stændernes principdiskussion, at de – i separate henvendelser til monarken – overbød hinanden. Kongen fremstod som en opmand, der imidlertid udnyttede modsætningerne til egen fordel og dermed illustrerer det fænomen, Norbert Elias kaldte »kongemekanismen«.¹ Tidens politiske teorier svarede til disse forhold, idet de groft forenklet begrundede og forsvarede en magtkoncentration hos henholdsvis folket og fyrsten eller forskellige typer blandingsformer.

I sin nu hundrede år gamle fremstilling *Adelsvældens sidste Dage* (1894) fremhævede J.A. Fridericia en række længerevarende strukturændringer inden for demografi, økonomi, uddannelse, statsret m.m., der undergravede adelsvælden, ligesom han opererede med stændermødets kupagtige karakter. Senere undersøgelser af længerevarende konjunkturændringer har bidraget til at udviske stændermødets skelsættende karakter. Længst i den retning gik Johan Jørgensen, der reducerede statsomvæltningen til statskreditorernes overtagelse af fallitboet. Kreditorerne interesse-

1. Norbert Elias, *The Civilizing Process*, vol. 2, New York 1982, s. 171 (orig. Basel 1939).

rede sig blot for deres tilgodehavender, og i denne tolkning spillede politiske teorier ingen rolle og blev ganske sigende henvist til en fodnote.²

Den danske enevældes idéhistoriske forudsætninger blev for alvor inddraget, da Knud Fabricius i 1920 med spørgsmålet »Hobbes eller ikke Hobbes?« ville afklare, om enevældens »grundlov«, Kongeloven 1665, havde danske eller udenlandske forlæg. Under overskriften »Den monarkiske Tankes Vækst inden for Naturretten« gav han et rids af europæisk statsret, og da han opdagede, at dansk statsvidenskab forud for enevælden var uudforsket, påtog han sig pionerarbejdet at give »et indgaaende Overblik over den som Baggrund for vor egentlige Opgave, Enevældeideernes Vækst med deres Kulmination i Statens Grundlov«. Med dette teleologiske sigte påviste han en tilsvarende vækst i den monarkiske tanke inden for dansk statsvidenskab, en monarkisk bølge.³ Han tog udgangspunkt i 1500-tallets – Niels Hemmingsens og Arild Huitfeldts – forsvar for modstandsretten. Omkring 1620 plæderede matematikeren Christoffer Dybvad for, at kongen burde besidde de magtbeføjelser, der indgik i franskmanden Jean Bodins suverænitetsdefinition, ligesom Knud Fabricius nævnte Christian 4.s enevældetendenser i 1620'erne, der kronologisk faldt sammen med ansættelsen af livlægen Henning Arnisæus, der i skriftet *De jure maiestatis* (Frankfurt 1606) havde forsvaret en stærk fyrstemandt.

Med et ordvalg hentet fra naturfænomener beskrev Fabricius udviklingen inden for dansk statsvidenskab. Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen bremsede denne monarkisme, og i 1630'erne blæste »Vinden ikke i Øjeblikket ... gunstigt for Kongemagten«. Tidens statsretslærde tilpassede deres ideer til det eksisterende *monarchia mixta*. Vejrliget skiftede

2. Johan Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København 1966, s. 73f., note 1.

3. Knud Fabricius, *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, København 1920/1971, s. 1, 21, 73. Bogen blev godt modtaget ved sin fremkomst; jf. M. Pappenheims anmeldelse i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 50, 1921, s. 444-453 og E. Arups anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* (:HT) 9. rk. II, 1921-23, s. 386-397, der begge accepterede den monarkiske bølge; men Arup understregede, at Griffenfeldts valg af inspirationskilder var begrænset af på forhånd afstukne, monarkiske magtbeføjelser. Tidligere havde K. Fabricius i *Griffenfeld. Historisk illustreret*, København 1910, s. 90-91, med ordene »Hobbes eller Grotius!« afvist J.A. Fridericias opfattelse af Thomas Hobbes som inspirationskilde og peget på nederlænderen Hugo Grotius. I sin anmeldelse i HT 8. rk. III, 1911, s. 206-209 af Griffenfeldtbiografien fastholdt Fridericia sin opfattelse og fandt, at Fabricius' emnevalg var uheldigt, at bogen var præget af en »kunstlet Stræben efter Originalitet«, og at den ikke bragte noget afgørende nyt med hensyn til Griffenfeldts personlighed.

snart, og fra begyndelsen af 1640'erne begyndte der at »blæse en ny Vind ... gunstigere for Kongemagten«. Ved Frederik 3.s tronbestigelse i 1648 var »Strømkæntringen i fuld Gang, og den monarkiske Bølge var atter i Færd med at stige«. 1640 synes at danne en overgang med Rasmus Vindings forsvar for arveretten. Men tesen underbygges især ved »Sorøskolen«, hvor unge adelsmænd »i selve den danske Adels faste Borg«, Sorø Akademi, ikke fulgte deres lærermester Henrik Ernst, men blev grebet af monarkismen. Denne kom også til udtryk i kroningstalen i 1648, hvor biskoppen – i modsætning til tidligere kroninger – hævdede, at Gud kaldte kongerne for guder.⁴

Vendt mod J.A. Fridericias opfattelse af Thomas Hobbes som inspirationskilde for Kongeloven pegede Fabricius på indenlandske forlæg, og han måtte derfor påvise en egentlig dansk statsvidenskab – fra omkring 1620⁵ – ligesom han så den statsretlige litteratur som en god strømpil og et barometer for de reelle magtforhold. Et par eksempler kan vise, at Fabricius tillagde det stor vægt, hvad der frit kunne siges. Kongens livlæge, Henning Arnisæus, blev af Fabricius tilkendt det åndelige fadderskab til Kongeloven.⁶ Dateringen af en dansk statsvidenskab til 1620'erne hang sammen med Sorø Akademis grundlæggelse, Arnisæus' ophold i Danmark og hans indflydelse på den statsvidenskabelige litteratur. Således var Niels Pedersens skrift *Enchiridion politicum* (1625) påvirket af Arnisæus, men tilpasset danske forhold, så han modsat »Fusentasten Kristoffer Dybvad«, der i 1619 var blevet fængslet på grund af sine adelsfjendtlige udtalelser, ikke lagde sten på sin fremtidsbane: »Danske Kancelli var jo under Kansleren Kristen Friis' Styrelse«. ⁷ Også Rasmus Vinding måtte i 1640 i sit forsvar for arveriget tage hensyn til hjemlige myndigheder, »hvis han ikke vilde udsætte sig for at dele Dybvadernes Skæbne«. Derfor bagatelliserede han afstanden mellem arve- og valgriger, idet arveriget i praksis allerede eksisterede i Danmark, medens den franske arvekonge ifølge Bodins teori også var bundet af visse love.⁸ Biskop Jesper Brochmands teokratiske anskuelse i værket *Universæ theologiæ systema* (1633) kaldes »homespun«, affødt af Danmarks særlige forhold. Og på Sorø Akademi, der ifølge Fabricius fik større betydning for udviklingen

4. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 89, 96, 100, 106f.

5. Smst., s. 78.

6. Smst., s. 82, 315.

7. Smst., s. 85.

8. Smst., s. 86, 95, 103-105, 107.

af en dansk statsvidenskab end udenlandske universiteter, forenedes Arnisæus' ideer med monarkomakernes af professor Henrik Ernst, der skabte en dansk statslære, som passede til dyarkiet.

Med denne »monarkiske bølge« konkluderede Fabricius, at øksen allerede lå ved adelsvældens fod før enevældens indførelse. Fabricius' resultater er stort set blevet accepteret og indgår nu oftest i en forklaring af enevældens indførelse som et resultat af såvel længerevarende strukturændringer som af begivenhederne på stændermødet i 1660. Ydermere er monarkismen blevet tillagt en afsmittende effekt på omlægningen fra kancelli- til kollegieforvaltning.⁹ Men omvendt er der blevet sat spørgsmålstegn ved nogle af Fabricius' resultater. Frede P. Jensen tilbageviste tesen om en stigende monarkisme i kroningstalerne, idet kroningstalen i 1596 rummede samme teokratiske indslag som den i 1648. Undertegnede var skeptisk ved unge adelsmænds monarkiske holdninger på Sorø Akademi, idet disse kunne indgå i øvelser, hvor indholdet ikke var afgørende, ligesom tesoerne kunne være formuleret af læreren og ikke af eleven. Og noget upåagtet har Horst Dreitzel betvivlet Kongelovens afhængighed af Henning Arnisæus' ideer.¹⁰ Der er derfor grund til at diskutere Knud Fabricius' tese.¹¹

Rigsrådet og forfatningsdebatten i 15-1600-tallet

Statsretlige ideer opstod ikke i et tomrum, men ledsagede, forklarede og begrundede holdninger – især under konflikter. Ikke overraskende kom ti-

9. Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død*, 3. udg., Oslo-Bergen-Tromsø 1974, s. 54.

10. Frede P. Jensen, »Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg«, HT 12. rk. III, 1966-67, s. 375-394; Leon Jespersen, »Teokrati og kontraktlære. Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning«, Carsten Due Nielsen m.fl. (red.), *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 171; Horst Dreitzel, *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat. Die »Politica« des Henning Arnisæus (ca. 1575-1636)*, Wiesbaden 1970, s. 408-411; Kersten Krüger, »Absolutismus in Dänemark – ein Modell für Begriffsbildung und Typologie«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 104, 1979, s. 171-206, har sat Kongeloven ind i en europæisk sammenhæng.

11. Det følgende, der af pladsmæssige grunde får karakter af en skitse, bygger på dele af min utrykte licentiatafhandling *Aptare se temporis summa est prudentia. De statsretlige brydninger i 15- og 1600-tallets Danmark*, Odense Universitet 1983, på diverse artikler samt på foredrag holdt ved Forum for Renæssancestudier på Københavns Universitet 1987 og ved symposiet »State Formation: Scandinavia in a European Context, 1200-1800« på Schæffergården, København 1995. Jeg takker professor E. Ladewig Petersen for at have kommenteret teksten.

dens statsretlige ideer især fra Frankrig, der 1562-98 blev hærget af opgøret mellem katolikker og huguenotter, fra Nederlandene, der 1568-1648 kæmpede mod det spanske overherredømme, fra England, der i midten af 1600-tallet oplevede en borgerkrig og monarkiets afskaffelse, og fra Tyskland, hvor såvel forholdet mellem kejser og fyrster samt mellem disse og undersåtterne kunne udløse en række spændinger. Såvel Machiavellis, Bodins som Hobbes' tanker om en stærk fyrstemagt blev formuleret på tidspunkter, da statens eksistens var truet. Nederlandenes kamp mod Spanien var den længstvarende i tidlig-moderne tid, og skønt Nederlandene også var repræsenteret blandt tidens fremtrædende statsretslærde, har man indtil for nylig betragtet store dele af den nederlandske, statsretlige debat som et ekko af den franske. En gennemgang af det omfattende nederlandske pamfletmateriale har imidlertid understreget nederlændernes selvstændige bidrag til debatten.¹²

I adelsvældens tid (1536-1660) foretog mange danske adelsmænd udenlandsrejser, der havde en stor kulturformidlende betydning, bl.a. ved studiet af udenlandske samfunds- og statsforhold. Også diplomatiets udvikling og andre kommunikationsformer gjorde tidens politiske ideer til almeneuropæisk tankegods. Danmark-Norges rolige forfatningsudvikling i adelsvældens tid skabte ikke noget akut behov for forfatningsdiskussioner, og en dansk statsvidenskab eksisterede for så vidt kun i form af receptionen af europæisk tankegods, tilpasset til danske forhold og – efter oprettelsen af Sorø Akademi – inden for institutionelle rammer. Ideologiske manifestationer knytter sig ofte til magtpolitiske opgør, og i Danmark rummer især den forfatningsmæssig turbulente periode før reformationens indførelse flere vigtige statsretlige udtalelser, medens de i den efterfølgende, rolige periode bl.a. fremkom i forbindelse med tronskifte, der afspejlede forfatningssystemets mekanik. Rigsrådets eller rigsråders udtalelser kan samtidig illustrere forsvaret for det eksisterende forfatningssystem samt imødegåelse af synspunkter, der styrkede kongemagten.

Christian 2.s regeringstid indrammes således af principielt vigtige udtalelser. Et skrift – formentlig fra Christian 2.s valg i 1513 og tillagt ærkebiskop Birger Gunnensen – rummede advarsler mod til stadighed at vælge regerende konges søn samt en understregning af, at kongen blot var en øverste embedsmand, en forvalter, der fik tildelt magten på visse betin-

12. Martin van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge 1993; samme, *The Dutch Revolt*, Cambridge 1993.

gelses og derfor kun havde en brugs-, men ikke en ejendomsret til riget.¹³ Denne folkesuverænitetssideologi var påvirket af den italienske statsretslærde Bartolo de Sassoferato. Undersåtternes oprørsret mod en konge, der overtrådte beføjelserne og ikke lod sig undervise, blev praktiseret ved afsættelsen af Christian 2. i 1523, hvor formalia i øvrigt ikke blev efterlevet.¹⁴ Valgrettens reelle karakter af en dynastisk byrdsret fremgik ved det efterfølgende valg af Christian 2.s farbroder, Frederik 1.¹⁵ Ved dennes død i 1533 blev kongevalget udskudt, formelt korrekt for at også det norske rigsråd kunne deltage, men reelt nok så meget af magtpolitiske grunde. Et enkelt medlem, den fynske biskop Jens Andersen Beldenak, forsvarede ikke blot rådernes frie valgret, men også retten til ikke at vælge en konge.¹⁶ Rigsrådets håndtering af interregnet blev efterfølgende set som årsag til Grevens Fejde 1534-36.

Ved Christian 3.s tronbestigelse efter nedkæmpelsen af oprøret i 1536 skabte valgbrevet, 1536-recessen, der var en kontrakt mellem kongen og stænderne, og håndfæstningen et kompromisbetonet grundlag for en udsoning og en rolig forfatningsudvikling, »et bestandigt regimente«. Borgerkrigen blev udlagt som Guds straf for, at bisperne ikke »udi rette Tiidt, som the well ellers skulle haffue giordt«, havde valgt en konge, og for »saadant Untt betimeligen att forekomme« enedes parterne om i Christian 3.s levetid at udvælge hans ældste søn, ligesom de for at undgå nye oprør og sikre opretholdelsen af lov og ret formulerede »en menige Riigens Constitution, Sett oc Skickelsse oc Ordinantz«. Kongen ville opgive al mistanke mod stænderne, der omvendt lovede lydighed, og fordømmelsen af oprør går som en rød tråd gennem recessen.¹⁷

Rigsrådets ret til ikke at vælge en konge havde formentlig aldrig haft større tilslutning; men Birger Gunnarsens advarsler mod valgriget som en dynastisk byrdsret blev her fejlet til side i en ordning, der krævede valg af

13. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, København 1856-60, s. 42f.

14. E. Ladewig Petersen, »Revolution og reaktion december 1522-marts 1523: Et diskussionsbidrag«, Karsten Fledelius m.fl. (red.), *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, København 1981, s. 279-295; samme, »Omkring herredagsmødet i København 1533. Studier over mål og midler i det danske rådsaristokratis politiske holdning«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1972, s. 24-57.

15. Om den dynastiske byrdsret jf. E. Ladewig Petersen, »Norgesparagraffen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning«, HT 12. rk. VI, 1972-73, s. 393-462.

16. H. Knudsen (udg.), »Nogle Artikler angaaende Kongevalget efter Frederik 1.s Død...«, *Danske Magazin* 3. rk. I, 1843, s. 41.

17. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.), *Samling af gamle danske Love*, Fjerde Deel, København 1824, s. 160-161, 168.

regerende konges ældste søn *vivente rege*. Hvis denne døde inden faderen, skulle næstældste søn vælges, og hvis en sådan ikke fandtes, fik kongen medindflydelse på kongevalget. Oprørsretten forsvandt ligesom den militære myndighed over fæstningerne (slotslovsmyndigheden), der kan opfattes som en garanti for kongens udstedelse af en håndfæstning. Nu skulle den tilfalde tronfølgeren og kun i nødtilfælde rigsrådet.¹⁸

Rigsrådet accepterede dette tilbageskridt for det »frie« kårerige for at undgå nye oprør og sikre en stabil politisk udvikling. Men omvendt opnåede rådet, at embederne som kongens kansler, rigens marsk og rigens hofmester skulle besættes med rigsråder og aldrig måtte stå ledige, ligesom netop disse rigsebedsmænd skulle fungere som undersåtternes klageinstans i tilfælde af monarkens magtmisbrug. Valg *vivente rege* forudsatte endvidere et løfte fra tronfølgeren om udstedelse af en håndfæstning, og den danske adel opnåede tillige et politisk monopol, da rådets gejstlige medlemmer forsvandt ligesom det norske rigsråd, og da stænderforsamlingens, rigsdagens, højeste myndighed blev overflyttet til Danmarks krone, bestående af konge og rigsråd. Kongemagt og adel havde en fællesinteresse i dette kompromisbetonede samarbejde, der dels sikrede en rolig dynastisk udvikling, dels byggede på en respektering af adelens retlige, økonomiske og politiske privilegier.

Efter Christian 3.s død underskrev Frederik 2. i 1559 en håndfæstning, hvori rigsrådet atter besad slotslovsmyndigheden; men ellers bibeholdt man bestemmelserne fra 1536. Frygten for oprør og ønsket om ubrudt tronfølge sad så dybt i rigsrådet, at det i 1575 overvejede at tage en af kongens svigersønner til konge, da der på dette tidspunkt endnu ikke var født en søn. Tre år efter prins Christians fødsel blev han i 1580 udvalgt til tronfølger på betingelse af, at han ved tronbestigelsen udstedte en håndfæstning. I rigsrådets valgbrev omtalte det, i hvilken elendig tilstand, uenighed og tvedragt riget kunne komme, hvis der ikke i kongens levende live blev udvalgt en efterfølger. Hvor langt havde man da ikke fjernet sig fra folkesuverænitetsteoriens ideologi i Birger Gunnarsens fortolkning og opgivet den statsretlige konsekvens til fordel for politisk stabilitet.¹⁹ Uenighed

18. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, s. 89, art. 49.

19. Helge Kongsrud, »Fritt kongevalg og fastlagt tronfølge: Aktstykker som belyser den danske adels konstitusjonelle dilemma i tiden fra reformasjonen til eneveldet«, (norsk) *Historisk tidsskrift* 1981, s. 50-68, se især s. 60, 67f. I sine håndfæstningskommentarer fra o. 1660 nævnte rigsråd Otte Krag såvel episoden i 1575 som valg af tronfølger mod revers; jf. Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 634c, folio, Friderich III's Haandfæstning ... med Anmærkninger af Rigsraad Otte Krag, fol. 29v, 32v.

mellem konge og råd drejede sig ikke om forfatningssystemet, men om dagsaktuelle spørgsmål, primært udenrigs- og forsvarspolitik.

Hvor stor var ikke forskellen mellem rådets håndtering af interregnet i 1533-36 og interregnerne i 1588-96 og 1648. Ved Frederik 2.s død i 1588 fandtes en mindreårig tronfølger, og rigsrådet dannede et formynderstyre; men når rådet i 1588 omtalte indbyggerne som »uden hofvit och ret styrelse« og i 1648 som herre- og hovedløst, opfattede det situationen som unormal. Rådet udtalte i 1588 videre, at da der ikke var nogen konge til at beskytte fattige og undertrykte og til at sikre enighed, måtte rådet udfylde opgaven. Rådet gengav for så vidt blot den kristne konges pligter, som genfindes i kongeidealskildringer, men bidrog til at underbygge forestillingen om kongen som en øverste, uvildig og retfærdig instans.²⁰

Medens rådet i 1588 arbejdede for en kontinuerlig udvikling, genoplyvede den udenråds adel omvendt interregnets revisionsfunktion, da den bl.a. krævede en ændring af håndfæstningen samt af nogle af den afdøde konges dispositioner med lenene. Rådet imødegik flere af klagerne og svarede generelt henholdende, men nævnte principielt vigtigt, at det ikke sømmede sig at forandre kongens udgivne breve.²¹ Adelen gemte sine klager til de senere håndfæstningsforhandlinger; vi hører ikke mere til dem, og Christian 4.s håndfæstning i 1596 blev stort set enslydende med faderens. Rigsråderne delte tydeligvis ikke standsfællernes ønske om forfatningsændringer, men snarere rådskollegaen, rigskansler Arild Huitfeldts opfattelse i hans samtidige *Danmarks Riges Krønike*, hvori han fremhævede det vanskelige i at blive styret af ligemænd.²²

Den udeblevne revision af håndfæstningen afspejlede rigsrådets ønske om en kontinuerlig udvikling, men hindrede naturligvis ikke fortolkningsproblemer. Christian 4.s regeringstid var kendetegnet ved nogle mindre forfatningsspørgsmål, ved kongens vide fortolkning af sine beføjelser, der fik ham til at bevæge sig på det forfatningsmæssige overdrev, men også ved domænestatens reelle sammenbrud. Det øgede behov for skatter aktualiserede spørgsmålet om adelens skattefrihed, rigsrådets politiske monopol, dets bevillingsret, kontrollen med oppebørsel osv. Mindre forfatningsdiskussioner opstod ved rådets valg i 1627 af en udenråds marsk, hvis håndfæstningssikrede medlemskab af rådet underminerede

20. Kr. Erslev (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, København 1883, I, s. 8.

21. Smst., s. 23.

22. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Frederik I.s Historie*, København 1597/1977, fortalen, upag.; jf. samme citat hos Otte Krag, anf.arb., fol. 34v.

kongens frie valg af råder, samt ved kongens forsøg i 1631 på at svække rådet ved at kræve enkeltvota af råderne i stedet for rådets samlede resolution, hvor eventuel dissens ikke kom frem. Rådet afviste kravet, men ejendommeligt nok i form af enkeltvota.²³ Også Christian 4.s optagelse af sine svigersønner i rigsrådet var et forsøg på at splitte dette. Svigersønnepartiet og modsætningerne mellem de adelige rigsråder og standsfællerne uden for rådet var baggrunden for de adelige landkommissærers medbestemmelse ved udpegning af kandidater til rigsrådet fra 1645.

Større betydning havde det, at Christian 4.s personlige økonomi frem til 1620'erne og hans stilling som holstensk hertug tillod ham en række selvstændige udenrigspolitiske aktiviteter, der neutraliserede håndfæstningens begrænsninger og rigsrådets magt, ligesom de aktualiserede spørgsmålet om grænsen mellem kongens og rigets opgaver. I 1611 truede Christian 4. således med at erklære krig i egenskab af holstensk hertug, og i 1625 gjorde han alvor af truslen. Skønt Kejserkrigen formelt ikke vedkom Danmark, anvendte kongen også danske soldater og ressourcer, og ved besættelsen af Jylland interesserede den tyske kejser sig åbenbart ikke for denne statsretlige detalje. Med dette *in mente* hindrede rigsrådet ved sin økonomiske politik i 1630'erne en ny kongelig kapitalakkumulation. Og i 1641 ønskede adelens repræsentanter, at kongens kansler fik øget indsigt i Tyske Kancelli, samt at kongen blev ledsaget af to rigsråder under ophold i Glückstadt eller andre steder uden for riget.²⁴ Nok så interessant fralagde stænderne under fredsforhandlingerne i 1645 sig ethvert ansvar for Torstenssonfejden og foreslog, at eventuelle landafståelser blev begrænset til »kongens arvelande«.²⁵

Tilsvarende kunne det indskrænke rigsrådets magt, hvis kongen havde en særlig stilling i forhold til Norge. Frem til 1536 var Danmark og Norge formelt ligeberettigede unionspartnere; men dette år ophørte Norge med at være »et rige for sig«, et selvstændigt rige, så det fik samme status som øvrige landsdele. Derfor forsvandt det norske rigsråd, og som en logisk konsekvens måtte også »Norges krone« forsvinde. Herefter bestod kun »Kronen« eller »Danmarks Krone«. Det danske rigsråd skulle herefter ikke frygte et særnorsk valg; en anden fare lurede imidlertid i forestil-

23. J.A. Fridericia, »Nogle Bemærkninger om Rigsmarskerne og Rigsmarskembedet, især under Christian IV.«, HT 4. rk. III, 1872-73, s. 578-609; Erslev, anf.arb., II, s. 278-292.

24. Smst., II, s. 585.

25. Smst., III, s. 137.

lingen om Norges karakter af arverige. De gottorpske og sønderborgske hertuger havde til stadighed tituleret sig »arving til Norge«; men arveretten fik fornyet aktualitet ved midten af 1600-tallet med fremkomsten af skrifter, der plæderede for Norges karakter af arverige. Skrifterne synes at have forbindelse til kongehuset, og spørgsmålet om arveretten blev et tema i den politiske diskussion.²⁶

Ifølge den svenske gesandt Magnus Dureel spillede Norges stilling en stor rolle under håndfæstningsforhandlingerne i 1648.²⁷ Den udenråds adel fremlagde flere håndfæstningskrav, der skulle ligestille Norge med øvrige landsdele,²⁸ og med en underforstået henvisning til det norske generalkommissariat skulle Norge ikke have nogen speciel øvrighed, ligesom adelens repræsentanter ønskede at øge rigsrådets indsigt i norske forhold.²⁹ Af økonomiske og magtmæssige grunde ønskede rigsråd og adel at fastholde den forfatnings- og forvaltningsmæssige kontrol med Norge, så det ikke indtog en særstilling. I forlængelse heraf blev arveretten naturligvis også underkendt. Men i forhold til målet var deres sprogbrug inkonsekvent.

I traktater med fremmede magter, underskrevet af rigsrådet, optrådte »rigerne« Danmark og Norge, og selv i håndfæstningen tituleredes monarken fortsat som konge over Danmark og Norge, medens øvrige landsdele ikke blev nævnt. Formelt blev Norge således ikke ligestillet med øvrige landsdele. Adelen repræsentanter, landkommissærerne, talte ikke blot om rigerne Danmark og Norge,³⁰ men opererede også med Norges Krone!³¹ Hertug Frederik titulerede sig »arving til Norge«, og arveretsspørgsmålet afspejlede sig i de indkaldelser til stændermødet i 1648, som

26. Helge Kongsrud, *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument*, Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø 1984. I 1647 ville Christian 4. have Norges kansler Jens Bjelke til at finde breve om kongeslægtens arvekrav på Norge og om unionen »hvorvidt noget findes limiteret de jure hæreditario«.

27. C. Rise Hansen (udg.), *Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid*, København 1959, I, s. 96: »Sol hertzog Friederich keine præntension auff Norwegen als ein erbherr, sondern nur als ein erwehlter gleichwie alhier in Denemarck«; s. 98: »Dass er dass ius hæreditarium über Norwegen vndt Holstein resigniren«; jf. s. 101, hvor det i referatet af rigsrådets forhandling med adelen hedder, at hertug Frederik skulle vælges til disse kongerigers herre og konge.

28. Smst., I, s. 67: »at Norgis rige er och bliffuer vnder Danmarck, som et lemb vnder cronen, som det altid weret haffuer«; jf. smst., s. 84, pkt. 16.

29. Erslev, anf.arb., III, s. 409, pkt. 2; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 111.

30. Jf. Erslev, anf.arb., III, s. 344, 441; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 94.

31. Erslev, anf.arb., III, s. 230: »efterdi correspondens met Norgis rige hvor paa begge disse croner høyste mact paaligger«; s. 420: »begge croners Danmarckis och Norgis« (1647).

Danske Kancelli, adelens højborg, udsendte. Også i nogle af stændernes fuldmagter figurerede arvetitlen,³² men ikke i fuldmagterne fra Sorø Akademi. Hvis Akademiet og »Sorø-skolen« var arnestedet for ideer om en friere kongemagt, viste det sig i hvert fald ikke på dette punkt. I 1648 optrådte rigsrådet på kronens vegne; det er derfor interessant, at rådet åbenbart opfattede en tvetydighed i kronebegrebet, da det modsatte sig kongens ønske om, at tronfølgeren Christian (5.)s valg i 1650 skulle lyde på »denne krone«. I stedet foretrak rådet formuleringen »til disse riger og lande«. Skønt tronfølgerens arveret til Norge mødte modstand i rådet, indeholdt såvel rådets eget valgbrev som kongens revers arvetitlen.³³

Når kongen i 1648-håndfæstningen skulle dele en række magtbeføjelser på det økonomiske, militære og udenrigspolitiske område med rigsrådet, afspejlede det en udvikling, hvor stænderne som følge af den offentlige sektors vækst nu måtte erstatte en summarisk herskerkontrakt med et detaljeret forfatningsdokument.³⁴ Men det afspejlede naturligvis også en utilfredshed med Christian 4.s fortolkning og udøvelse af håndfæstningens beføjelser. Utilfredsheden ulmede ikke mindst hos den udenråds adel, der forgæves søgte at udnytte interregnet til at skrue tiden tilbage med kravet om indføjelse af en række gamle håndfæstningsbestemmelser. Frederik 3.s håndfæstning indebar en magtforskydning; men den holdt sig inden for dualismebegrebets rammer, der var foreneligt med en stor variationsbredde med hensyn til magtdeling.³⁵ I Christian 4.s regeringstid havde konge og rigsråd drøftet nogle forfatningsspørgsmål af mindre rækkevidde. »Forfatningskampen« og rådets utilfredshed med kongens dispositioner viste sig i bevillingspolitikken og i kampen om forvaltningsapparatet. Men fra 1640'erne måtte rådet ikke blot hævde sig over for kongen, men også over for stænderne (landkommissærerne), der søgte at udnytte skattebehovet og deres forvaltning af stænderkontributioner til at tilkæmpe sig en politisk-administrativ indflydelse. Ved håndfæstningsforhandlingerne i 1648 lykkedes det rigsrådet at forsvare sit politiske monopol over for stænderne og at begrænse kongemagten; men i 1650'erne fik rå-

32. Således i Københavns Universitets valgbrev; Rise Hansen, *anf.arb.*, I, s. 95.

33. *Smst.*, I, s. 338, 342; *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, II, s. 123f.

34. Gerhard Oestreich, »Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die 'Regierungsformen' des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente«, Rudolf Vierhaus (hrsg.), *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*, Göttingen 1977, s. 45-67.

35. Ulrich Lange, »Der ständestaatliche Dualismus – Bemerkungen zu einem Problem der deutschen Verfassungsgeschichte«, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 117, 1981, s. 311-334.

dets kamp mod en styrkelse af henholdsvis stænder- og kongemagten karakter af en overlevelseskamp.

I 1650'erne var rigsrådet præget af effektivitetsproblemer, og for at løse disse skabtes i 1657 et rådsudvalg, der permanent skulle opholde sig i København. I strid med forfatningen rådførte kongen sig i slutningen af 1650'erne med »de fremmede«, formentlig udenlandske militærpersoner. I denne prekære situation, hvor rådet samtidig var udsat for kritik fra stænderne, fremsatte det i foråret 1658 forslag, dels om oprettelse af en kollegieadministration, dels om formaliseret stænderindflydelse ved bevillinger. Begge dele har tilknytning til den statsretlige debat.

Stigende offentligtretlige byrder og ledsagende fordelingsproblemer kunne medføre en magtkoncentration til fordel for fyrstemagten eller stænderne. Begge udviklingslinjer kom til udtryk under håndfæstningsforhandlingerne i 1648; men da tiltog rigsrådet sig – formelt som repræsentant for alle stænder – de øgede magtbeføjelser på kongens bekostning. Det var blot uheldigt, at rigsrådet under interregnet samtidig optrådte på kronens vegne og distancerede sig fra stænderne, bl.a. ved underskrivelsen af håndfæstningen. Da rigsrådet i 1658 accepterede en kodificeret stænderindflydelse ved bevillinger, rummede det en – noget overset – erkendelse af, at det ikke længere var en fulgyldig repræsentation for stænderne.

Rigsrådet ville effektivisere forvaltningen ved indførelsen af en kollegieadministration, og ikke uvæsentligt beroligede det kongen med, at selv de mest absolutte konger befandt sig godt med kollegier.³⁶ Udtalelsen afspejler, at kollegier ikke må opfattes som uforenelige med adelsvælden og forbindes med absolutisme. Tværtimod ville en administration, der gennem instrukser og regelsæt kunne fungere relativt selvstændigt uanset kongens tilstedeværelse, være en trussel mod absolutismens principielt personlige og vilkårlige karakter. Det underbygges af udviklingen i Sverige, hvor Gustav 2. Adolf i 1620'erne vægrede sig mod en skriftlig nedfældelse af den eksisterende kollegieadministrations regelsæt, og da en sådan fremkom i 1634 efter hans død, besatte rigsråder og adelige ledende embedsposter. I absolutismens tid omgik både den danske og svenske monark kollegieadministrationen.

Forslagene i 1658 om kollegieadministration og stænderbevillinger afspejlede et ubeslutsomt, forbigået og udskaeldt rigsråd. I slutningen af

36. Knud Fabricius, »Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680«, Aage Sachs (red.), *Den danske Centraladministration*, København 1921, s. 164.

1658 påpegede rigsråd Christen Skeel i et brev til rådskollegerne det forfatningsstridige i kongens forbigåelse af rådet. Brevet var ikke blot udtryk for en almindelig utilfredshed, men et første skridt i effektueringen af 1648-håndfæstningens undervisnings- og »modstandsret«.³⁷ Medens råderne tilsyneladende sad opfordringen overhørig, må en memoire fra årsskiftet 1658-59, der er blevet tilskrevet rigsråd Gunde Rosenkrantz, opfattes som en reaktion på kritikken. Med forbillede i den svenske 1634-års regeringsform opridsede han en dansk kollegieplan, der skulle genskabe rigsrådets politisk-administrative position og – med udelukkelse af fremmede – sikre adelens fortrinsstilling. Dele af planen var klart urealistiske, og han fremstår nærmest som en fudentast i eftertidens bedømmelse. Denne er imidlertid farvet af hans senere fallit og desperate opgør med kongen, der førte ham i landflygtighed.³⁸ »Nationalismen« delte han med andre i samtiden, og når memoiren viser sig at være en kompilatorisk samarbejdning af den svenske 1634-års regeringsform med den danske adelsoppositionens synspunkter fra 1640'erne, og desuden gengav indtryk fra 1650'ernes rådsdebat, afspejlede den mere samtidens politiske holdninger – set fra adelens og rigsrådets standpunkt – end en enkeltmands synspunkter.

Gunde Rosenkrantz' anden memoire, der synes udarbejdet i foråret 1660, rummede mere monarkiskvenlige synspunkter.³⁹ Det kan skyldes hans ambitioner om udnævnelse til den ledige kanslerpost eller politisk-taktiske indrømmelser for at komme ud af den fastlåste politiske situation; men hans ofte citerede sætning, at kongen skulle opnå det, som ingen tidligere monarker havde haft, refererer ikke til forfatningspolitiske ændringer, men til bevillinger. Gunde Rosenkrantz præsenterede sin første memoire for at andre – formentlig rådskollegerne – kunne kommentere den. Vi kender ingen reaktion fra rådskollegerne på Gunde Rosenkrantz' første memoire og på Christen Skeels brev. Efter alt at dømme var det netop den manglende reaktion på brevet og sygdom, der lå bag Skeels ønske om at udtræde af rigsrådet.

37. Leon Jespersen, »Christen Skeel og adelsvælden. Kildemateriale – personalhistorie – strukturændringer«, *Historie* 1990, s. 219-247; P.F. Suhm (udg.), »Christen Skeels tvende Skrivelser 1658 og 1659«, *Nye Samlinger til den Danske Historie*, bd. I, København 1792, s. 299-310.

38. Gunde Rosenkrantz, *En dansk Patriots Velmeente Raad og Betenkende....*, Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. Samling 2699, kvarto; jf. Chr. Bruun, *Gunde Rosenkrantz. Et Bidrag til Danmarks Historie under Frederik den Tredie*, København 1885.

39. Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen IV H 25: Underdanigste och tro Hiertig Erindring och betenhende om Fire vichtige och fornøden Spørsmål.

Derimod kender vi det ukomplette og indesluttede rigsråds henholdende svar i oktober 1660 på understændernes arveretforslag, der er kommet til at overskygge stændermødets andre forslag.⁴⁰ Arveret er naturligvis ikke identisk med absolutisme; men i lyset af de fastkørte bevillingsforhandlinger får forslaget mening, hvis forslagsstillerne forbandt arveret med øgede magtbeføjelser for monarken. Hvad de konkret havde forestillet sig, er vanskeligt at sige. Således peger ingen af de mange forslag på mødet i absolutistisk retning. Stænderne fremlagde flere forslag til en stænderforfatning med repræsentanter for borgerstand og gejstlighed i rigsrådet samt andel i/ophævelse af flere adelsprivilegier.

De fleste råder var modstandere af forslaget om arveret. Rigsrådets svar af 10.-11. oktober 1660 var formelt korrekt, idet det ukomplette råd ønskede sagen udskudt til et efterfølgende møde; men allerede den 12. oktober måtte det acceptere forslaget. Og på udvalgmødet den 13. oktober – med repræsentanter for stænderne – bevirkede den indbyrdes uenighed, at sagen måtte overlades til kongen. På stændermødet fastholdt adelen sine privilegier, og adelens »postulata« fra 17. oktober viser, at forfatterne ikke forbandt arverettens indførelse med andre ændringer, men blot reviderede håndfæstningen med hensyn til valgrigeklausulerne. Som jeg vender tilbage til, må man desuden sætte spørgsmålstegn ved den udenråds adels påståede reformvenlighed.

Et af rådets medlemmer, Otte Krag, viste sig i nogle kommentarer til håndfæstningen som en hårdnakket modstander af indrømmelser og ændringer. Han er således kendt for bemærkningen, at ingen kan beklage sig over det, han selv har indvilget i at underskrive.⁴¹ Men kommentarerne afspejler ikke blot en konservativ adelspolitiker, men også forfatterens kendskab til den europæiske, statsretlige litteratur og til forholdene i en række europæiske lande. Otte Krag henviser bl.a. til Althusius og Hotman, ligesom han i detaljer sammenligner danske forfatningsforhold med Gustav 2. Adolfs kongeforsikring og den tyske kejser Ferdinand 3.s valgforskrifter. I kommentarerne inddrager han forfatningsforholdene i Böhmen, England, Skotland, Frankrig, Spanien, Ungarn, Polen, Nederlandene, Pommern, Kur-Brandenburg, Pavestaten, Venedig og andre italienske stater. Fokuseringen på forfatterens konservative synspunkter har

40. Med hensyn til forslagene fra stændermødet i 1660 henvises generelt til C.O. Bøggild-Andersen, *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, København 1936/Århus 1971, der rummer udførlige referencer.

41. Otte Krag, anf.arb., fol. 16r.

overskygget kommentarernes værdi som kilde til adelens kundskabs- og dannelsesniveau.

Statsretlige strømninger

I Knud Fabricius' fremstilling forstærkes 1600-tallets monarkiske bølge ved, at han tog afsæt i teologen Niels Hemmingsens værk *De lege naturae* (1562), hvori forfatteren forsvarede undersåtternes lydighedsnægtelse ved love, der stred mod Guds lov. Det placerede ham ifølge Fabricius nær Calvins standpunkt og kun et lille skridt fra monarkomakernes.⁴² Men som fremhævet af Ditlev Tamm, der inddrog andre skrifter af Hemmingsen, gjaldt lydighedsnægtelsen kun *decreta impia*, ikke *onera iniusta*, ligesom væbnet modstand var forbeholdt rigsrådet. Tamm betegnede et af disse skrifter som det første i en række danske kongespejl.⁴³

Nogle år tidligere udkom imidlertid hofpræst Niels Nielsen Coldings kongespejl, som Frederik 2. ønskede gennemset af teologer, og der kan muligvis være flere. Ud fra bibelsteder skildrede han *rex justus*-idealet og understregede den kristne fyrstes forpligtelser, blandt andet til at beskytte undersåtterne og at dømme uvildigt. En fyrste måtte undertiden tåle uret fra undersåtternes side; men skulle blot afvente Guds hjælp. Det var helt i overensstemmelse med de eksisterende forfatningsforhold, når kongen skulle undgå uenighed om tronfølgen, ved at der blev udpeget en efterfølger *vivente rege*. Skriftet blev afsluttet med undersåtternes daglige bøn for kongen, rigsrådet og alle dem, der var »skickede vdi nogen Øffrigheds stat«. ⁴⁴ Også i Jens Damgaards og Jens Schaffboe's kongespejl fra

42. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 75. Niels Hemmingsens værk, der var tilegnet juristen og rigsråden Erik Krabbe, foreligger nu i dansk oversættelse: Niels Hemmingsen, *Om naturens lov 1562*, oversat og med indledning og noter ved Richard Mott, forord af Henrik Frandsen, 1.-3. del, København 1991-93; *Kommentarhæfte*, ved Richard Mott med en Hemmingsen-bibliografi ved Henrik Frandsen, København 1995.

43. Ditlev Tamm, »Nolo falcem in alienam messem mittere. Der dänische Theologe Niels Hemmingsen (1513-1600) aus juristischer Sicht«. Inger Dübeck m.fl. (red.), *Med lov skal land bygges og andre retshistoriske afhandlinger*, København 1989, s. 181-182. Tamm henviser til Hemmingsens skrift *Assertiones de magistratus civilis et subditorum mutuis officiis*, København 1570. I en postil fremhævede Hemmingsen undersåtternes pligt til lydighed mod øvrigheden, hvis det ikke stred mod den kristne religion og den naturlige lov; også en ond øvrighed skulle adlydes, hvis dens befalinger var ærlige; jf. *Postilla eller forklaring offuer euvangelia ... skreffuen paa latine ... aff Niels Hemmingssøn D., ... udsæt paa danske aff Rasmus Hansen R.*, København 1600, s. b 286, jf. s. b 277.

44. Niels Nielsen Colding, *De besynderligste Historier...* København 1567, fol. 19r, 23r, 26r, 71r, 241v-242r. Skriftet rummede en fortale af Niels Hemmingsen.

1590'erne, som omtales nedenfor, fremhæves *rex justus*-idealet. Ud fra en manikæisk tankegang kæmpede repræsentanter for henholdsvis det gode og det onde om kongens sind, og skønt omtalen af kongens guddommelige karakter fremhæves mere hans pligter end rettigheder. Ingen af disse kongespejl går i forfatningsmæssige detaljer; men formentlig kan de med betoningen af en konges behov for gode rådgivere opfattes som forsvarende det bestående system.⁴⁵

Også rigskansler Arild Huitfeldts fortaler til *Danmarks Riges Krønike* havde karakter af kongespejl. Sandsynligvis på eget initiativ havde Huitfeldt, der gennem sit arbejde inden for centradministrationen havde adgang til en række dokumenter, i en årrække selv indsamlet yderligere materiale til sin fremstilling, hvis udgivelse han åbenbart forcerede i konkurrence med den udnævnte kongelige historiograf, Niels Krag. Medens initiativet og arbejdet formentlig var en privatmands værk, måtte synspunkterne i kraft af hans stilling som rigskansler være rigsrådets officielle.⁴⁶ Arild Huitfeldt forsvarede i krøniken det eksisterende forfatningssystem, og i modsætning til Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning 1596 kaldes kongen ikke en gud; men kongedømmet af guds nåde skildres med fremhævelse af valgriget og Guds ind- og afsættelse af konger. Han forsvarede ikke en folkelig modstandsret, men udelukkende en modstandsret for *eforerne*, rigsrådet – åbenbart som en del af den gudsgivne øvrighed. Hans synspunkter har interesse, ikke blot fordi de i modsætning til 1590'ernes andre kongespejl blev offentliggjort, men også fordi de indgik i en Danmarks historie, der fandt vid udbredelse, selv om den ikke var affattet på latin. Skønt Peder Vinstrups teokratiske tanker blev udtalt offent-

45. Jens Schaffboe, *En ung prins oc uduolde kongis Underuisening oc Lærdom christeligen at Regiere Lande oc Riger...*, Anno 1590, Det kongelige Bibliotek, Gammel kgl. Samling 386, folio; jf. afskrift i Det kongelige Bibliotek, Thott 873, kvarto, dat. 1592; Jens Damgaard, *Alithia ... Et Konge spejel...* Anno 1597, Det kongelige Bibliotek, Thott 875, kvarto; en afskrift i Landsarkivet for Fyn, Karen Brahes Bibliotek. Håndskriftsamlingen E III, 9. På omslaget af skriftet findes oplysninger om, at forfatteren opholdt sig to – et andet sted stod der tre – uger hos kongen for at diskutere indholdet. Skriftets indledning rummer følgende vers: »Eders rigens raad oc adel god/ som faste kieder erre, At holde sammen met it frit mod / i kiærlighed, glæde och ære« og »Herre Gud bewar wor koning mild ... ochsaa wort raad och adell gild, i kiærlighed sammen at bliffve«.

46. Astrid Friis, »Nogle Betragtninger over Arild Huitfeldt og Danmarks Riges Krønike«, Hans H. Fussing (red.), *Til Knud Fabricius 13. august 1945*, København 1945, s. 71ff. Arild Huitfeldt var ikke blot påvirket af monarkomakerne, men også af Machiavelli; jf. Harald Ilsøe, »Af Machiavellis historie i Danmark i femhundredåret for hans fødsel«, *Fund og Forskning* XVI, 1969, s. 7-30; samme, »Arild Huitfeldts krønike konfronteret med Anders Sørensen Vedel og eftertiden«, *Fund og Forskning* XIV, 1967, s. 23-58.

ligt over for en forsamling af bl.a. danske adelsmænd og udenlandske potentater, var de udeladt i den trykte kroningsbeskrivelse, der over for et inden- og udenlandsk publikum skulle bevare mindet om begivenheden. Det var muligvis udtryk for censur; men en snes år senere forelå et klart eksempel på, hvad der ikke kunne udtales offentligt.

I 1615 kritiserede matematikeren Christoffer Dybvad i et skrift adelsvælden og forsvarede enevælden. Nogle år senere hævdede han, at Danmark altid havde været et arverige, og at monarken burde besidde de af Jean Bodin opregnede majestætsrettigheder. Med en noget makaber målestok ville det koste to læster blod at gennemføre forfatningsændringen.⁴⁷ Fængslingen af Dybvad afslørede både, at han havde overskredet grænsen for, hvad der offentligt kunne siges, og at kongen ikke støttede ham. Det er ikke blot vanskeligt at vurdere Christian 4.s eventuelle andel i den teokratiske kroningstale i 1596, men også det sammenhængende system af symboler for arveret og en teokratisk begrundet kongemagt, som findes i Frederiksborg Slotskirke. Slottets mange buer og statuer af mytologiske eller historiske personer fra antikken flettede bevidst Danmarks nationale fortid sammen med antikken og gav den indtrædende fornemmelsen af et romersk triumftog. En engel, der rakte kejserkronen frem, er blevet tolket som Christian 4.s egne imperiale planer i forbindelse med Trediveårskrigen.⁴⁸ Det var også i 1620'erne, at Christian 4. heraldisk anvendte lukkede kroner, der er blevet opfattet som et symbol på arveret og absolutisme.⁴⁹ Man skal nok være varsom med at tillægge disse symboler stor realpolitisk betydning. Formentlig opfyldte de et prestige- og statusbetonet repræsentationsbehov og markerede mere et ideologisk ståsted og et ideal end reelle og aktuelle politiske planer.⁵⁰ Under alle omstændigheder støttede kongen hverken fortalere for en styrket kongemagt eller udnyttede de samfundsmæssige spændinger, der kunne svække adelsvælden.

Under det jyske borgerrøre i 1629 efter nederlaget i Trediveårskrigen fremsatte jyske borgerrepræsentanter en række klager. Materialet er kor-

47. H.F. Rørdam (udg.), »Efterretninger om Jørgen og Christoffer Dybvad«, DM 4. rk. II, 1873, s. 105-144, 211-264.

48. Hugo Johannsen, »Regna firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg«, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 1974, København 1976, s. 67-119; Steffen Heiberg, *Christian 4. Monarken, Mennesket og Myten*, København 1988; Leo Tandrup, *Christian i krig og kærlighed*, Viby 1988, s. 138f.

49. Gudmund Boesen, *Danmarks Riges Regalier*, København 1986, s. 82; jf. Otte Krag, anf.arb., fol. 14r.

50. Johannsen, anf.arb., s. 116; jf. Leon Jespersen, anmeldelse af Steffen Heiberg, »Christian 4.«, *1066*, 18. årg. 5, 1989, s. 27-32.

rumperet, og skønt fundet af en ny kilde synes at vise, at de skarpeste udfald mod adelen og dens privilegier stammede fra slutningen af 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne, udnyttede Christian 4. ikke stændermodsætningerne.⁵¹ Klagerne gik bl.a. på adelens misbrug af privilegierne og misforholdet mellem privilegier og modydelser. Skønt adelens politiske monopol ikke nævnes, ville en offentlig diskussion let komme til at omfatte dette, og borgernes direkte henvendelse til monarken i 1629 var et vidnesbyrd om, at det adelige rigsråd ikke tilstrækkeligt varetog deres interesser. I 1632 fik borgerlederne en kongelig reprimande. Noget tilsvarende skete i 1650 under Frederik 3., da Københavns magistrat ønskede, at adelen betalte øl- og vinaccise til militære formål som andre. Også her gav kongen lederne en opsang.⁵²

Under borgerrøret i 1629 plæderede borgerne for en indskærpelse af det funktionelt opdeltede stændersamfund; men fra 1630'erne, da skattestaten slog igennem, ønskede det ved flere lejligheder en byrdemæssig ligestilling og gav udtryk for en meritokratisk holdning. Borgerne fremlagde i 1630'erne ikke et forfatningspolitisk program, men pillede indirekte ved adelsvældens forudsætninger, idet de diskuterede privilegier, modydelser og byrdefordeling.

Adelsvælden blev sat til debat i et anonymt skrift fra Torstenssonfejdens tid. Tonen er slået an, når forfatteren så adelen som den største årsag til Danmarks fordærvelse. Der rettes skarpe angreb på adelens kvalifikationer, dens modydelser for privilegierne, adelsværdighedens arvelighed og håndfæstningen, som der skulle udryddes flere sider af, og der slås til lyd for et meritokratisk adelsbegreb, samt at andre stænder fik noget at sige. Konkret nævnes inddragelse af borgere og bønder ved beskatning.⁵³ Under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 mødte rådet krav om en uddelegering af magtbeføjelser til stænderne, og på stændermødet i 1660 blev der præsenteret flere borgerstandsforslag om en stænderforfatning, hvor rigsrådet blev udvidet med medlemmer fra borgerstanden og gejstligheden. Året før – i 1659 – havde Københavns borgere aftvunget konge og

51. Leon Jespersen, »Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629«, *Historie* 1987, s. 1-34.

52. P.F. Suhm (udg.), »Rigsraad Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsraadet 1649-1659«, DM 3. rk. IV, 1854, s. 62f, 105-108; Fridericia, *Adelsvældens sidste dage*, København 1894, s. 132ff.

53. Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. Samling 616c IV, folio: Huad aarsage Danmarchis Rige dag for dag forarmes, Commerciens undertrøchis, och bönderne ødeleggis (1646). Skriftet kendes kun i en senere afskrift. Af Hans Gram er det dateret til 1646; men det synes snarere at være skrevet under Torstenssonfejden.

rigsråd privilegier, der på flere områder ligestillede hovedstadens borgere med adelen. De skulle endvidere høres i rigsvigtige sager og have direkte adgang til kongen; efter Karl Gustav-krigene forsøgte borgerne at omsætte løfterne til praksis. På stændermødet i 1660 søgte andre købstadsrepræsentanter under betegnelsen »de konjugerede under Københavns frihed« at opnå samme rettigheder, og borgernes krav om ikke længere at stå under en adelig lensmand var et udtryk for den ønskede ligestilling med adelen.⁵⁴

Efter at have fulgt borgerstandens krav, som kongemagten først synes at udnytte i 1660, kan vi vende tilbage til andre statsretlige skrifter. I 1625 forsvarede Niels Pedersen valgkongedømmet i skriftet *Enchiridion politicum*. I Birger Gunnarsens ånd frarådede han for ofte at tage kongsemner fra samme familie og at foretage tronfølgevalg *vivente rege*. I lighed med Sorøprofessoren Henrik Ernst forsvarede han de bestående forfatningsforhold, men underkendte modstandsretten. I den følgende tid meldte der sig flere fortalere for en styrket kongemagt. Næsten samtidig med, at Johannes Meursius d.y. hævdede, at folket ikke altid besad den højeste magt, idet denne kunne være overdraget fyrsten ved en betingelsesløs magtafhændelse (*translatio*), kom Rasmus Vindings forsvar for arveriget.⁵⁵ Han drog konsekvensen af de gentagne kongevalg inden for samme slægt, som Birger Gunnarsen og senest Niels Pedersen havde advaret mod, da han karakteriserede det danske valgkongedømme som en reel arvefølge, men hvor kongens magt begrænsedes af såvel forfædrenes love som af rigsstænderne. Vinding dedicerede sit skrift til Jesper Brochmand, hvis teokratiske lære rummede en underkendelse af modstandsretten. Adelsmanden Gabriel Knudsen Akeleye forsvarede i midten af 1640'erne en absolutistisk teokratisk lære, der placerede den ufejlbarlige og alvidende fyrste over lovene og afviste modstandsretten. Fyrsten – eller rettere det guddommeligt indstiftede fyrsteembede – skulle adlydes.⁵⁶

Vindings og Akeleyes skrifter var afgørende for Fabricius' skel i 1640'erne. Men eksempelvis fremkom i 1641 nordmanden Falquor Alexanderss. Chants lille skrift, der var dediceret til Christian 4., prins Chri-

54. Københavns privilegier findes senest behandlet i Leon Jespersen. »Den københavnske privilegiesag 1658-1661 og magtstatens fremvækst. Nogle udviklingslinjer«, N.E. Villstrand (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560-1721. Studier i centrum-periferi under svensk stormagtstid*, Helsingfors 1987, s. 157-183.

55. Rasmus Vinding, *Oratio de regno hereditario et electivo* (uden år og sted); jf. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 100-107.

56. Gabriel Akeleye, *25 Exercitationes sive ...*, Sorø 1646.

stian samt rigsråd og adel, hvor forfatteren ikke blot taler om konger, men om øvrigheder, og hvor han kraftigt understregede en konges behov for rådgivere. Med henvisning til Moses, der blev bistået af 70 rådgivere, opfattes disse som underregenter og som en del af øvrigheden. Chants skrift afsluttedes med en bøn for konge og rigsråd: »Gud gifu' kongen / samt rigens raad / oc all' som høy' embed' for'staae...«. Som jeg vender tilbage til, gav både Chant og Carolus vom Hagen (i 1648) en udlægning af øvrighedens guddommelighed, der var forenelig med det danske forfatningssystem.⁵⁷

Til støtte for sin tese nævnte Fabricius adelsmanden Marcus Gøye, der skildrede en mådeholden teokratisk enevælde, hvor adelige interesser var fremtrædende. Også han afviste modstandsretten og så kongens magt som stammende umiddelbart fra Gud. Der synes her at være tale om en pragmatisk begrundet magtkoncentration begrundet i Sveriges magttilvækst. I et par juridiske afhandlinger fra 1648 fremhævede Jacob Hasebard og Jørgen Jessæus kongens person på bekostning af lovene. Gabriel Akeleye betragtede kongen som løst fra lovene, ligesom Tage Krabbe blot nævnte kongens moralske pligt til at overholde egne love. Hertil kan føjes Christian Schultes og Otte Skeels lovprisning af kongemagten i midten af 1650'erne.⁵⁸

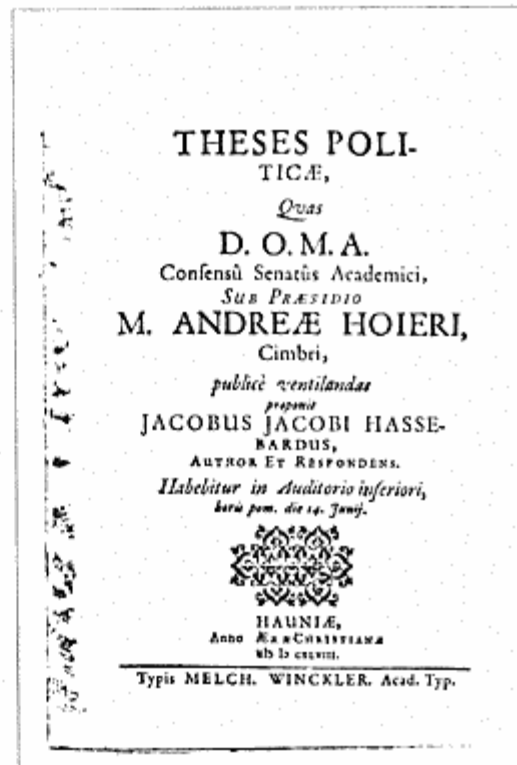
Efter oprettelsen af Sorø Akademi i 1623 blev der doceret statsretlige emner fra flere lærestole. Johannes Meursius havde et professorat i historie og statsvidenskab; Henrik Ernst blev professor i *jurisprudens* (retsvidenskab) og etik, ligesom undervisningen i *eloquentia*, veltalenhed, havde karakter af latinsk filologi i forbindelse med statslære. Professor i latin Steffen Hansen Stephanius fremhævede i en tale i 1633 de boglige kundskaber fremfor legemlige øvelser og nævnte, at adelen, der skulle styre landet, måtte være i stand til at påvirke folket ved ordets magt.⁵⁹ Med re-

57. Falquor Alexanderss. Chant, *Magistratus consiliarius...*, København 1641, fol. A viij (v), C iij (v) – C iiij (v), Y ij (v); Carolus vom Hagen, *Cato Aulicus*, Hamburg 1648.

58. Marcus Gøye, *De optima regendæ reipublicæ forma*, Sorø 1653; Jacob Hasebard, *Theses politicae*, København 1648; Geo. Jessæus, *De lege in genere*, København 1648; Tage Krabbe, *De fide publica...*, København 1651; Chr. Schulte, *De prudentia regnandi*, Tübingen 1654; Otte Skeel, *Monarchiæ dignitas*, Tübingen 1655. Sidstnævntes skrift sluttede med Tacitus-citatet: »Multos imperitare malum, Rex unicus esto«.

59. William Norvin, »Undervisning og Studieliv«, *Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne*, I, København 1924, s. 600, 609f, 674 note 13; Fabricius, *anf.arb.* (1920), s. 86. I 1602 havde adelsmanden Godske Lindenov i Franeker hævdet, at adelsrettighederne ikke knyttede sig til krigstjenesten, men til den stand, der besatte de øverste embedsposter; jf. S.M. Gjellerup, »Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660«, HT 4. rk. IV, 1873-74, s. 37-42.

Titelbladet til Jacob Hasebards »Theses politicae«, 1648.

næssancens humanistiske dannelsesideal og de studerede emners tilknytning til oldtidsvidenskaben var der et betydeligt sammenfald i fagområderne. Stephanius' eget skift i 1630'erne fra et professorat i latin til et i historie eksemplificerer netop de flydende faggrænser. Interessen for antikens historie omfattede dens statsforhold, og tidens statsteorier indeholdt en del tankegods fra antikken. Et egentligt statsretligt studium opstod ikke med akademiets oprettelse i 1623, men snarere i 1630'erne, da Henrik Ernst fik professoratet i retsvidenskab. Historikerne William Norvin og Knud Fabricius syntes enige om, at Henrik Ernst var mere monarkisksindet, end han gav udtryk for i sit skrift *Catholica juris* (1634); men der spores en ikke uvæsentlig forskel i deres synspunkter.

Ifølge Knud Fabricius omformede Ernst sine ideer for at imødekomme tidens krav med rigsrådets øgede magt i 1630'erne efter Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen: »Henrik Ernst var mere end villig hertil! Det nævnes videre, at Ernst havde et godt forhold til eleverne og gjorde indtryk på dem; men senere – i 1640'erne – hedder det, at eleverne ikke fulgte ham, og at Sorø-skolen arbejdede i monarkisk retning: «Mest Vægt har det dog, at selv de unge Adelsmænd i Sorø viste sig grebne af den voksende Bevægelse«. I den forbindelse nævnte Fabricius Akeleyes, Gøyes og Krabbes skrifter, der dannede grundlag for hans opfattelse af en mo-

narkisk bølge, en »Strømkæntring«, der henføres til 1640'erne og 1650'erne.⁶⁰ Men i så fald var Ernst altså ikke vendt tilbage til sin oprindelige monarkisme, og vanskelighederne med at få greb om Fabricius' præsentation af Henrik Ernst rejser nogle generelle metodiske spørgsmål om forholdet mellem den lære, der blev doceret ved undervisningsanstalter, og elevernes skrifter.

William Norvin mente derimod, at det ikke var uden forbindelse med Ernsts lærervirksomhed, at der fremkom »flere højst interessante soranske Disputatser, der med Rette er betegnede som karakteristiske for Bevægelsen hen imod Afklaring af en ren Enevældens Theori«. Hans tilføjelse, »Ganske klart er Forholdet med et Par andre soranske Disputatser af ganske unge akademister, Tage Krabbe og Markus Gjøe«, rejser spørgsmålet om disputatsernes karakter.⁶¹ Ganske vist stod Tage Krabbes navn på forsiden af hans disputats som »Aut. & Resp.« – på samme måde som eksempelvis Hasebard og Jessæus; men det synes foreneligt med tidens diskussionsform, at respondenten stod som forfatter, skønt forfatter-skabet lå hos læreren.⁶² Tage Krabbes disputats bestod af en række teser, der afslørede en belæsthed, der er vanskelig at forene med hans kun 18 år.

Tvivlen nagede også Knud Fabricius, der fandt, at de unge adelsmænds senere optræden ikke harmonerede med disse udtalelser.⁶³ Det synes da også problematisk automatisk at tillægge adelsmændene en monarkistisk holdning. Der kunne være tale om øvelsesskrifter, hvis primære formål var opøvelse af retoriske færdigheder ved at forsvare diverse teser, medens indholdet kunne være underordnet og muligvis skal tillægges læreren, der ofte havde formuleret teserne og var den egentlige »author«. Temavalget kunne naturligvis have forbindelse med aktuelle spørgsmål, og f.eks. Marcus Gøyes frygt for Sveriges voksende magt kunne vise dette.⁶⁴ Vi savner imidlertid undersøgelser af forholdet mellem undervisning og skrifter, af skrifternes autencitet og funktion, om deres indhold havde

60. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 88f, 100, 106f.

61. Norvin, anf.arb., s. 607-608.

62. Jf. diskussionen hos J.O. Andersen, *Holger Rosenkrantz den Lærde*, København 1896, s. 27ff; Fritze Smith, *Doktor-disputatsens Historie ved Københavns Universitet*, København 1950; jf. Dreitzel, anf.arb., s. 16ff. I skriftet, *Corruptelis verae doctrinae de magistratu politico...*, 1646, »respondebit Esbernvs Georgii Slangendorpio«; men han nævnes ikke som forfatteren.

63. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 113.

64. For Sveriges vedkommende er de statsretlige skrifter undersøgt af Nils Runeby, *Monarchia mixta. Maktfordelingsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. *Studia Historica Upsaliensia* VI, Uppsala 1962.

en reel eller mere instrumentel betydning osv. Men hermed bliver grunden usikker både under den stigende monarkisme blandt unge adelige og under skrifternes karakter af barometer for det forfatningspolitiske klima.

Kildekritiske overvejelser over disputaterne kan let føre til et andet resultat end Knud Fabricius'. Hans formål var i positivistisk ånd at følge de sejrende tanker med henblik på at efterspore Kongelovens inspirationskilder, og man kan derfor næppe klandre ham for den selektive materialeudvælgelse; men når han dels ville give en »indgaaende Oversigt«, dels ud fra sit materialeudvalg konkluderede, at øksen lå ved adelsvældens fod, er der en disharmoni mellem problemstilling, kildeudvalg og konklusion. Knud Fabricius behandlede primært de skrifter, der i *Bibliotheca Danica* var opført under statsvidenskab; men under andre rubrikker findes flere skrifter af relevans for emnet.⁶⁵

Adelsmænd, der var afhængige af kongemagten med hensyn til embede og indtægter, har sikkert ønsket denne styrket, ligesom man omvendt har set reformvenlige adelsmænd bag forslag om en stænderforfatning under stændermødet i 1660. Flere af argumenterne for denne adelige reformiver bygger imidlertid på formodninger eller fejl. Et enkelt eksempel kan illustrere en lille, men nok så afgørende skrivefejl. C.O. Bøggild-Andersen mente således, at reformvenlige adelige medvirkede ved et indlæg fra 10. oktober, og at de søgte at vinde understænderne ved forslag om optagelse af gejstlige og borgerlige i rigsrådet. Indlægget præges ellers af en adelsfjendtlig tendens, og det gennemgående synspunkt var, at landet først kunne bringes på fode, når samtlige stænder var repræsenteret i regeringen. Opfattelsen af adeliges medvirken byggede på følgende formulering: »Menss adelen bliffwer saa viit ved Meningen at aff alle stænder oc aff huer provintz nogle maatte andordniss oc tilmeldiss, nemlig 2 aff geistlig stand oc 4 aff Borgerstand aff huer de 3 største provintzer Rigenss Raadss tall med at formere«. ⁶⁶ Det kan umiddelbart forbavse, at ikke-adeliges optagelse i rigsrådet her fremstod som et adeligt krav. En gennemgang af afskrifter på Herlufsholm Kostskole giver en mere plausibel forklaring. Ifølge Herlufsholm-manuskriptet står der ikke »adelen«, men – idet man vil forbigå, hvorledes adelen har forholdt sig – »allene« forbliver

65. *Bibliotheca Danica*, bd. I, København 1887/1961, s. 296f. Eksempelvis under rubrikken »Den christelige Moral« og underrubrikken »Øvrighedens og de Undergivnes gjensidige Pligter« findes relevante skrifter; jf. endvidere *Danske Provinstryk 1482- 1830. En bibliografi*, af Grethe Larsen under redaktion af Erik Dal, bd. I: Sjælland, Lolland, Bornholm, København 1994 (opslag under Sorø).

66. Bøggild-Andersen, anf.arb., s. 93, note 249.

ved kravet om ikke-adelige råder.⁶⁷ Denne formulering giver mening, og hermed bortfalder et af de få argumenter for adelens reformvenlighed, ligesom også andre forslag på mødet synes fejlplacerede. De senere års behandling af stændermødet i 1660 har haft karakter af afprøvning af diverse teser på grundlag af C.O. Bøggild-Andersens kildeanalyser; men eksemplet understreger blot behovet for, at det kombineres med nye kildekritiske undersøgelser.

Stændermødet ebbede ud uden en afslutning. Et stænderudvalg, nedsat af kongen, kunne 13. oktober blot enes om, at håndfæstningen skulle kasseres og kongen udforme en ny »reces«. Håndfæstningens kassation fulgte umiddelbart efter, medens den nye reces først forelå fem år senere med Kongeloven i 1665. Hvad der var i vente, fik man et indtryk af i enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, da enevælden reelt blev indført. Medens arveretten blev indført under kupagtige former, er der næppe tvivl om, at forfatningsresultatet ikke modsvarede forventningerne. Under stændermødet blev der fremlagt forslag dels til en stænderforfatning, dels til bevarelse af den eksisterende adelsvælde.

Den teokratiske tanke

I middelalderen var kongedømmet af guds nåde foreneligt med folkelige rettigheder, herunder en oprørsret, idet den folkelige legitimation var en forudsætning for den guddommelige.⁶⁸ Over for den folkelige sættes ofte den teokratiske tankes guddommelige og transcendent begrundelse af magten. Teokrati er imidlertid et flertydigt begreb, ligesom der kan skelnes mellem en teokratisk øvrighedslære og kongelære. Hvis sidstnævnte defineres, som at fyrsten umiddelbart havde fået magten fra Gud, og at han udelukkende var ansvarlig for Gud for sin regeringsførelse, levnes der ikke plads til det folkelige element. Frede P. Jensens undersøgelse viste, at der ikke – som Knud Fabricius mente – var tale om en stigende monarkisme, når man sammenlignede kroningstalerne fra 1596 og 1648, da det udtales, at Gud selv kaldte kongerne for guder.⁶⁹ Det rejser spørgsmålet om forholdet mellem det danske valgmonarki, Luthers indskærpelse af

67. Herlufsholm Kostskoles bibliotek, manuskriptsamlingen: Knud Wolff, *Instrumenta paa aldt hvis sig haver tildraget udj Kiøbenhavn paa dend moede stænderne vare forskrevne til den 8de septembris anno 1660...* Jeg takker skolen for adgang til dette materiale.

68. Alf Ross, *Dansk statsforfatningsret*, I, 2. udg., København 1966, s. 75.

69. Fabricius, *anf.arb.* (1920), s. 96.

lydighedspligten mod den guddommeligt indsatte øvrighed samt præsentationen af kongen som en gud. I nyere forskning har man set en stigende spænding mellem rådskonstitutionalismen og den teokratiske tanke frem gennem Christian 4.s regeringstid.⁷⁰

Med Luthers indskærpelse af lydighedspligten over for en gudsindsatte øvrighed blev oprørsretten indgående debatteret af europæiske statsretslærde. I 1530'erne forsvarede Luther under visse forhold de tyske fyrsters ret til modstand mod kejseren. Andre lutheranere udstrakte oprørsretten til lavere embedsmænd, idet deres magt ligeledes var indstiftet af Gud. På et andet grundlag blev denne lære optaget af calvinisterne og fandt i en række skrifter under 1500-tallets franske religionskrige vej til et europæisk publikum og gav tilhængerne navnet monarkomaker (dvs. kongemagere).⁷¹

I Danmark blev oprørsretten slettet i Christian 3.s håndfæstning 1536 efter Grevens Fejde og reformationens indførelse for i modificeret form at vende tilbage i Frederik 3.s håndfæstning i 1648. I rigskansler Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike* fra årene omkring 1600 optræder som sagt *eførernes* (dvs. rigsrådets), men ikke folkets modstandsret side om side med bibelcitater, at Gud ind- og afsatte konger. Rigsrådet opfattede sig som en del af den gudsindsatte øvrighed, og i slutningen af 1650'erne karakteriserede to rigsråder sig som sat dertil af Gud og mennesker.⁷² Træk fra kroningsceremonierne understøtter opfattelsen af rigsrådet som en del af denne gudsindsatte øvrighed og som stående uden for det almindelige undersåtforhold.

I værket *Universæ theologiæ systema* (1633) forbandt biskop Jesper Brochmand teokrati med begrænset lydighed fra undersåtternes side.⁷³ Da disse mere skulle lyde Gud end mennesker, indrømmede biskoppen undersåtterne en passiv modstand, hvis fyrstens befalinger var i strid med Guds lov, medens han underkendte en aktiv modstandsret. Brochmand fastslog, at øvrighedsmagt ordineres af Gud, men at den kunne udvælges på forskellige måder.⁷⁴ Ligesom en gejstlig persons udvælgelse var regen-

70. Heiberg, anf.arb. (1988), s. 14. Det følgende bygger hovedsageligt på Jespersen, anf.arb. (1994), s. 169-186.

71. Jf. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. II, Cambridge 1978, s. 195ff.

72. Suhm, anf.arb. (1792), s. 305; Det kongelige Bibliotek, Gammel kgl. Samling 2699, kvarto, fol. 54v-55r.

73. Skriftet blev et lutheransk hovedværk, der vandt stor anseelse og blev optrykt i udlandet; jf. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. II, s. 534-538.

74. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 92f.

Frederik 3. krones, idet to hænder fra oven sætter kronen ned på hans hoved. Titelblad fra Jesper Brochmands kroningsbeskrivelse, »Den Stormectige Høybaarne Førstis oc Herris Her Friderich dend Tredies ... Kongelige Kroningh«, 1650.

tens opdelt i flere faser (*mandatum*, *ordinatio*, *electio* og *confirmatio*), hvor *mandatum* og *ordinatio* tilkom Gud, men hvor der også var plads til et folkeligt element. Ved kroningen i 1648 udtalte Brochmand ikke blot, at Gud kaldte kongerne for guder, men også at Gud havde udvalgt, indsat, salvet og kronet Frederik 3., ligesom den detaljerede udlægning af salvingens betydning understregede den guddommelige handling. Forsiden på Brochmands kroningsbeskrivelse viser et par hænder, der fra himmelen sætter kronen på kongens hoved. Samtidig træder den »folkelige« medvirken frem under kroningsceremonien.

Arild Huitfeldt skrev i *Danmarks Riges Krønike*, at der i begyndelsen ikke var nogen konge; men at folket valgte den, der der var mest dydig og forstandig. Efter den udvalgte prins Christians død i 1647 fremhævede Christian 4. rigsrådets frie valg; men at der ikke var nogen grund til at forbi hans (nu ældste) søn, hertug Frederik. I 1648 understregede råd og stænder, at hertug Frederik blev valgt på grund af sine dyder og kvaliteter.⁷⁵ Det samme gjorde biskop Brochmand under kroningen, idet han vi-

75. Erslev, anf.arb., III, s. 442; Rise Hansen, anf.arb., I, s. 61, 72f, 75.

ste med en noget søgt analogi til kong David, der var den yngste i søskendeflokken, at rigsrådet ved at vælge Frederik, der var næstældste søn, havde valgt ud fra indre kvaliteter. Illusionsnummeret var ideologisk vigtigt. I diverse kongespejl fremhævedes, at medens Guds valg byggede på indre kvaliteter, valgte mennesker ud fra ydre kriterier. I 1648 bad kansler Christen Thomesen Sehested derfor Gud om hjælp, så de fulgte hans retningslinjer, og deres valg måtte blive hans.⁷⁶ Og under kroningen udtalte kansleren, at Gud havde bevaret hertug Frederik, så stænderne kunne udvælge ham til konge.⁷⁷ Skønt det under kroningen hed, at kongen var blevet udvalgt af Gud, var der således tale om et indirekte valg, og biskoppen nævnte videre, at såvel kroning som salving skete på rådernes anmodning.⁷⁸ Det var også dem, der medvirkede til at krone ham – en symbolsk illustration af den folkelige og guddommelige magttildeling – og som krævede, at håndfæstningen blev læst op i kirken. Med hånden på bibelen måtte kongen over for Gud love at holde de løfter, han havde givet rigsrådet på folkets vegne. Håndfæstningen var en kontrakt mellem konge og folk; hertil føjede sig nu en kontrakt mellem Gud og kongen og implicit en kontrakt mellem Gud og rigsrådet som del af den gudsgivne øvrighed. Rådet blev forpligtet til over for Gud at sikre overholdelsen af de løfter, kongen afgav over for Gud og folket. Modstandsretten mod den gudsgivne øvrighed antog hermed karakter af en religiøs pligt.⁷⁹

Når kansler Christen Thomesen Sehested under kroningen udtalte ønsket om, at Gud ville lade det, der i dag forrettes, og som vi holder for hans eget værk, således være aftalt, stadfæstet og velsignet i himmelen, får kroningsceremonien nærmest karakter af en guddommelig sanktion af

76. Rise Hansen, *anf.arb.*, I, s. 73.

77. Jesper Brochmand, *Den Stormectige Høybaarne Forstis oc Herris Her Friderich dend Tredies ... Kongelige Kroningh*, København 1650, fol. G iijj (v).

78. Når Brochmand i indledningen til sin kroningsbeskrivelse nævnte, blad A (r), at hertug Frederik »vaar ordentlig bleffven udvald« til konge, mente han formentlig, at man havde fulgt valgforskrifterne og Guds retningslinjer. Jf. Colding, *anf.arb.*, fol. 49v, der advarede mod at trænge sig ind i regimentet, men vente til man »Lowlige oc rettelige der til kaldis/ aff de Medel/ huilcke Gud haffuer der til forordineret«. Smst., fol. 50v-52r, beskriver Colding, hvorledes Gud bemyndigede Samuel til at salve Saul som konge over Israels folk. Carsten Bach-Nielsen, »Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1990, s. 61-90, har vist, at motivet med Samuel – og Guds indirekte valg (gennem rigsrådet) – prydede forsiden på Christian 4.s foliobibel fra 1633.

79. I bibelen træffes adskillige kontrakter; jf. G. Oestreich, »Die Idee des religiösen Bundes und die Lehre vom Staatsvertrag«, W. Berges und C. Hinrichs (hrsg.), *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld*, Berlin 1958, s. 11-32.

rigsrådets tidligere valg, hvor Gud ordinerer øvrigheden, men hvor denne kunne vælges på forskellige måder, sådan som biskop Brochmand havde udviklet i 1633.⁸⁰ Denne opfattelse møder vi også i et samtidigt skrift, der udkom i Hamburg i 1648, dediceret til Frederik 3., hvor *inauguratio* (Einweihung) og *coronatio* (Krönung) blev udlagt som »fast nichts anders als nur eine eusserliche/ prächtige und herzliche bekräftigung und bestätigung... dessen/ was bereits dem erwehlten und angehenden Regenten durch die Wahl oder geleistete Huldigung gegeben und zugelegt ist«. Og Hagen nævner, at de fleste kristne fyrster må underskrive »capitulationibus«, og at påstanden om at »Glauben halten sey kauffmännisch und nicht fürstlich« lyder »gut Türckisch«.⁸¹

Man har tillagt karakteristikken af kongen som en gud vidtrækkende betydning. Men umiddelbart efter denne karakteristik nævnte biskop Brochmand kongens forpligtelser, og hans begrænsninger ses ikke mindst ved oplæsningen af håndfæstningen. Biskop Brochmand omtalte imidlertid ikke blot kongen som en gud, men også dette guddommelige embede, og vægten synes mere lagt på embedet end på personen. Biskop Peder Vinstrups kroningstale i 1596, da kongen ligeledes omtaltes som en gud, havde en del til fælles med et par kongespejl fra 1590'erne, der atter var afhængige af Erasmus af Rotterdam. I det ene kaldes kongen for mere lig Gud end mennesker; for den ånd, han regerer med, er af Gud og ikke af mennesker. Kongen var imidlertid et menneske, der kunne være syndigt og ondt; han var Guds redskab og tilsynsmand, uden ejendomsret til riget, der var forlenet ham. Det var guddommeligt at være en god konge, fordi en god konge var Guds levende billede, medens en tyran var Satans billede.⁸²

I et andet kongespejl fra 1590'erne nævnes, at en konge kaldes en gud på jorden, fordi han stod i Guds sted til at straffe det, der bør straffes, og forsvare det, Gud har kært. Han var imidlertid et menneske, og i fødselens time var der ingen forskel på en konge- og en bondesøn. Da den ene bonde ikke skulle dominere den anden, burde kongen være større og af fyrstelig stamme og mere forstandig end sin menighed. Kongenavnet sømmer sig ikke for en tyran; men kongen burde overgå sin menighed i en

80. Brochmand, anf.arb., fol. G iij (v)-H (r).

81. Carolus vom Hagen, anf.arb., s. 9, 11, 16; Chant, anf.arb., fol. F iij v-r, talte om øvrighed, som af gud og anden høj-øvrighed er betroet det dommerembede og anden regimente og bestilling.

82. Schaffboe, anf.arb., fol. 74r, 75v.

række dyder, der opremses. Sådanne konger, Guds billeder og instrumenter, land og rigers far og forsvarer var kong David, Josaphat, Ezechias, Christian 3. og Frederik 2.

Under opremsningen af kongens pligter nævnes bl.a. pligten til at holde fred i det land, som er antvordet til ham af Gud og mennesker. Forfatteren gengiver fortællingen om nogle bønder, der mødte tre æsler, lastet med henholdsvis kul, mask og helligdom. De bøjede sig og tog hatten af for det tredje æsel, der gjorde sig hovmodig over det. Men de svarede, at de kunne se på dets lange ører, at det var et æsel, og at det var helligdommen, de ærede. På samme måde var det ikke en konges person, de gjorde ære, men det høje og store embede og befaling, som han af Gud og menigheden var antvordet. For han er af naturen så vel en synder som andre mennesker...«. ⁸³ I denne udlægning var embedet guddommeligt, medens embedshaveren kun var en gud på jorden og Guds billede i den udstrækning, Guds ånd var indplantet i ham og han regerede kristeligt. Det guddommelige forbindes med pligter og dyder. En lignende udlægning gav nordmanden Falquor Alexanderss. Chant i 1641 med udtalelsen: »Icke saa at forstaa / at de ere aff naturen guder / eller i guddommelige essentz oc værelse med gud: men at de kaldes guder / det skeer først for deris embedis skyld / at de sidde i guds sted som hans egne tienere oc commissarier her paa jorden / oc øfuer dom iblant menniskene...«. ⁸⁴ Der var her en forskel i forhold til Akeleyes udlægning. Nok så vigtigt skrev i 1650'erne også en af adelsvældens fortalere, rigsråd Gunde Rosenkrantz, at Gud anså regenter for guder. De var ganske vist mennesker, men guder på grund af den ret og myndighed, de forestod, og som stammede fra Gud. ⁸⁵ Adelsvældens og valgrigets forsvarere kunne ikke blot opfatte kongerne som valgt og indsat af Gud, men omtale dem som guder. Deres funktion, myndighed og embede var guddommeligt, og med opfattelsen af rigsrådet som en del af den gudsgivne øvrighed, blev det lovligt, ja nærmest en pligt at bremse en konge, der overtrådte sine magtbeføjelser.

83. Damgaard, anf. arb. Temaet findes i Æsops fabler, jf. Émile Chambry (udg.), *Ésope, Fables*, Paris 1967, s. 118, nr. 266.

84. Chant, anf. arb., fol. A iij (r). Forfatteren anførte en række andre benævnelser for øvrigheden: guds engle, tjenere, ombudsmænd, levende billede, staldbrødre, statholdere, folkenes hyrde, beskærmere, fædrelands far m.m.

85. Gunde Rosenkrantz, *De Helligis Bønner, Davids Psalmebog...*, Sorø 1655, s. 359. I margenen står: »Øffrighed er Guder«; bogens indledning er forsynet med vers af flere adelsmænd, bl.a. af rådskollegaen Christen Skeel, der ligesom Gunde Rosenkrantz betragtede råderne som en del af den gudsgivne øvrighed.

Også biskop Brochmand indskærpede det guddommelige embedes pligter for en kristen fyrste. Og ved kroningsceremonierne blev den teokratiske kongelære forenet med den teokratiske øvrighedslære og adelsvældens folkesuverænitetssideologi. Bl.a. måtte som nævnt kongen i kirken love at overholde håndfæstningen, der gav rigsrådet ret til at forordne det nødvendige, hvis kongen overskred sine beføjelser.

Øksen ved adelsvældens rod?

Det danske valgmonarki var en anomali i 1600-tallets Europa, og med fare for en kontrafaktisk problemstilling kan man spørge, om absolutismen var den uundgåelige og forudsigelige løsning på de samfundsmæssige problemer i adelsvældens sidste år. Som anført kan der sættes spørgsmålstegn ved den voksende »monarkiske bølge« i Danmark. Påstanden om en stigende monarkisme i kroningstalerne blev modsagt med Frede P. Jensens analyse, og såvel ud fra teori som praksis kan der argumenteres for, at den teokratiske tanke lod sig forene med rådskonstitutionalismen. Også opfattelsen af en stigende monarkisme blandt unge adelsmænd på Sorø Akademi kan problematiseres ved en kildekritisk vurdering af materialet og dets autenticitet.

Henning Arnisæus' åndelige fadderskab til Kongeloven gjorde det vigtigt for Knud Fabricius at påvise en dansk statsret før 1660. Med oprettelsen af Sorø Akademi blev der skabt institutionelle rammer for en sådan; indholdsmæssigt eksisterede den for så vidt kun i form af tilpasningen af udenlandske teorier til danske forhold. Med hensyn til Arnisæus' tilknytning til dansk statsvidenskab kom han i 1620 fra Helmstedt til Danmark for at virke som Christian 4.s livlæge. Hans statsvidenskabelige skrifter daterede sig til tiden før opholdet i Danmark. De øvede indflydelse på danske skribenter; men argumenterne for hans statsvidenskabelige arbejde i Danmark er ret tvivlsomme.⁸⁶ Hans indflydelse på Kongeloven blev draget i tvivl af Horst Dreitzel, der ikke fandt lighederne mellem Kongeloven og Arnisæus' ideer slående. De indskrænkede sig til suverænitetstrettighederne, absolut monarki, agnatisk primogeniturret, statsområdets

86. Fabricius, anf.arb. (1920), s. 82f. På baggrund af Christian 4.s enevældetendenser i 1620'erne pegede Fabricius på Arnisæus' interesse for Danmarks historie og statsform, at han skulle have skrevet et (ikke dokumenteret) værk om arveretten til Norge, og at Arnisæus vanskeligt kunne have påvirket dansk statsvidenskab uden at have påvirket kongen!

udelelighed samt andre almindeligheder, der var gængse i den statsretlige litteratur. I de dele af Kongeloven, der havde karakter af en huslov, er en påvirkning fra Arnisæus sandsynlig; men omvendt stod Kongelovens særtræk i modstrid med Arnisæus' ideer.⁸⁷

Medens der kan rejses tvivl om flere af elementerne i den monarkiske bølge, kan såvel stigende skattebyrder og deres fordeling, voksende gruppers afhængighed af indtægter fra offentligt embede som frygten for Sveriges magttilvækst have fremmet interessen for en styrket kongemagt. Der kan også spores en interesse for arveret, og på mødet i 1660 forbandt understænderne muligvis arverigeforslaget med øgede kongelige magtbeføjelser, der skulle løse de fastlåste bevillings- og fordelingsspørgsmål. Skønt rigsråd og adel formelt forsvarede det frie kårerige, støttede de i praksis opfattelsen af valgretten som en dynastisk byrdsret. Denne uoverensstemmelse kan forklares ud fra ønsket om politisk stabilitet og frygt for spændinger ved en uafklaret tronfølge. Også kongemagten havde vænnet sig til den reelle arvefølge. Da rigsrådet i 1647 efter prins Christians død meddelte Christian 4., at det ville være omsonst at indkalde til tronfølgervalg, hvis ikke kongens netop gennemførte lensreformer blev annulleret, svarede kongen først nedladende, at »den discurs, uy haffde sammen Om myn Søns waal huos Adelen ... at uere god tiil at lage Børnen y skole med«; men hans efterfølgende opgivelse af reformerne afslørede valgrettens reelle betydning.⁸⁸

Men der fandtes også en række andre statsretlige strømninger, bl.a. i form af forslag om en stænderforfatning. Om disse forslag var realisable, forbliver uklart; men når senere historikere har opfattet Fabricius' undersøgelse af Kongelovens inspirationskilder som et dækkende billede af den statsretlige debat i Danmark og drog mere vidtrækkende konklusioner, end undersøgelsen kunne bære, er Fabricius ikke uden skyld i denne forveksling, idet hans oversigt over den statsretlige litteratur, men reelt teologisk anlagte undersøgelse af de sejrende tanker mandede ud i konklusionen, at øksen lå ved adelsvældens rod. Knud Fabricius udførte et imponerende og arbejdskrævende pionerarbejde, hvis resultater i det store og hele har stået uantastet i et par menneskealdre. Ovenstående, der ligeledes har karakter af en skitse, har blot skullet understrege behovet for et mere nuanceret syn og for fornyede kildekritiske undersøgelser.

87. Dreitzel, *anf.arb.*, s. 408-410.

88. C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.), *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, bd. VI, København 1885-86/1970, s. 354.